ŁUKASZ MIECHOWICZ (WARSZAWA)

Wczesnośredniowieczne grody nad Chodelką i ich zaplecze osadnicze

Słowa kluczowe: Archeologia, grody, Polska, Lubelszczyzna, Kotlina Chodelska

Keywords: Archeology, stronghold, Poland, Lublin voivodeship, Chodelka River Valley

Abstract: The article discusses issues related to four early mediaeval strongholds functioning in 8–12th c. in the valley of the Chodelka River. This river is the tributary of the Vistula River located in the west part of the Lublin region. The article discusses the characteristics of strongholds, surrounding settlements and mutual relationship between them.

Grody to jedna z form osadnictwa charakterystycznych dla wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Niewątpliwie posiadały znaczenie militarne, choć zapewne pełniły również inne funkcje. Strzegły skupisk osadniczych oraz miejsc o znaczeniu strategicznym. W zależności od okresu oraz lokalizacji mogły stanowić miejsca spotkań danej społeczności, ośrodki kultu, być wyznacznikiem prestiżu oraz potęgi plemienia lub władcy. Posiadały prawdopodobnie znaczenie symboliczne oraz polityczne stanowiąc lokalne ośrodki władzy i uprawomocniając przynależność danych obszarów¹. Najstarsze tzw. plemienne grody w Małopolsce powstały w VIII oraz IX w. Do nich zaliczają się również omawiane tu stanowiska archeologiczne w dolinie rzeki Chodelki, stanowiącej prawy dopływ Wisły w zachodniej części województwa lubelskiego.

¹ Por. J. Poleski, *Małopolska w VI–X wieku. Studium osadnicze*, Kraków, 2013, s. 54; P. Urbańczyk, *Archeologia grodzisk w badaniach wczesnych państw Europy Środkowej*, [w:] *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy*, red. K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch, Wrocław – Głogów 2014, s. 28; tenże, *Zanim Polska została Polską*, Toruń 2015, s. 143–168.

Jest ona głównym ciekim wodnym Kotliny Chodelskiej, gdzie w pierwszych fazach wczesnego średniowiecza istniało jedno z największych skupisk osadniczych ówczesnej Małopolski. Tworzyły go cztery położone blisko siebie grody, osady i cmentarzyska, datowane od VIII po XII w. Spotykamy tu także elementy obrony stałej takiej jak wał podłużny². Ten zabagniony, poprzetykany piaszczystymi wydrami region od zawsze sprzyjał osadnictwu, czego dowodem są liczne stanowiska archeologiczne reprezentujące niemal wszystkie epoki i okresy chronologiczne. We wcześniejszym średniowieczu – zdaniem części badaczy – obszar ten zasiedlało bliżej nieokreślone „plemię” czy też jak ostrożniej ujęła to badaczka regionu Stanisława Hoczyk-Siwkowska, „wspólnota sąsiedzka”³. Możemy przypuszczać, że wraz z przyłączeniem tych terenów do państwa Piastów nastąpiły gwałtowne przemiany osadnicze wskutek upadku dawnej organizacji plemiennej na rzecz nowej wczesnopanstwowej.

To co jest cechą szczególną regionu, to ulokowanie aż czterech wczesnośredniowiecznych grodzisk na niewielkim, niespełna dziesięciokilometrowym odcinku rzeki Chodelki (ryc. 1).

Grodzisko w Chodliku, gm. Karczmiska

Największe z omawianych grodzisk położone jest w Chodliku, gm. Karczmiska (ryc. 2). Gród założono na zachodnim krańcu piaszczystej wydmy, na której ulokowano również osadę⁴. Od strony wschodniej dostęp do obiektu ograniczała bagnista dolina rzeki Chodelki, od strony zachodniej rozległe mokradła oraz bezimienny uchodzący do Chodelki ciek wodny, obecnie nieistniejący, lecz widoczny na numerycznym modelu terenu LiDAR oraz mapach archiwalnych⁵. Wskutek prowadzonych w ubiegłym wieku prac melioracyjnych tereny wokół grodziska zostały osuszone, widoczny pozostał jednak układ starorzeczy. Na okolicznych polach ornych,

² Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny w Kotlinie Chodelskiej. Przyczynek do studiów nad obroną stałą oraz granicami we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Fines Testis Temporum. Księga Jubileuszowa Prof. Elżbiety Kowalczyk*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, Warszawa – Rzeszów 2017, s. 265–278.

³ S. Hoczyk-Siwkowska, *Centrum i zaplecze w świetle badań nad terytorium wspólnoty sąsiedzkiej w Małopolsce Wschodniej w VIII–X wieku*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. S. Moździoch, Wrocław 1999, s. 121–133; Taż, *Kotlina Chodelska we wcześniejszym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Lublin 2006, s. 76.

⁴ Tzw. osada południowo-wschodnia, stanowisko nr AZP 78–75/33 oraz 49.

⁵ *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, skala 1:126 000, ark. Kazimierz Dolny, kol. V, Sek. VI, Warszawa, 1839; *Karte des Westlichen Russlands*, skala 1:100 000, ark. K37 Opole Lubelskie, 1915.

na piaszczystych wyniosłościach, znajdujemy pozostałości pięciu kolejnych osad o łącznej powierzchni przeszło 30 ha⁶.

Dzisiaj wciąż dobrze czytelne są relikty trzech równoległych wałów. W północnej części założenia zostały one w znacznym stopniu zniwelowane w wyniku prac rolnych. Silnie zniszczony poprzez wybieranie piasku został również majdan grodziska. Większą część obiektu pokrywa obecnie las.

Pierwszą informację na temat grodziska zamieścił badacz starożytności Władysław Olechnowicz opisując je jako „okopy znajdujące się na pomorskich łąkach”⁷. Wykopaliska na obszarze piaszczystej wydmy przylegającej bezpośrednio do grodziska od strony wschodniej prowadził około 1907 r. pleban parafii w Wilkowie a zarazem miłośnik starożytności ksiądz Antoni Chotyński⁸. Pierwsze badania archeologiczne grodziska w Chodliku zostały przeprowadzone w 1952 r. przez ekspedycję Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie pod kierunkiem Aleksandra Gardawskiego⁹. Prace te kontynuowano w latach 1959–1974 z ramienia Katedry Archeologii UMCS w Lublinie¹⁰. W latach 2000–2002 badania wałów grodziska w celu weryfikacji ich chronologii prowadzili Stanisława Hoczyk-Siwkova oraz Paweł Lis¹¹. W trakcie tych wieloletnich prac zbadano sondażowo majdan grodziska, nasypy trzech wałów oraz przestrzenie pomiędzy nimi odkrywając owalne obiekty jamowe oraz kamienne bruki interpretowane jako pozostałości palenisk i budynków naziemnych¹². W centralnej części założenia, natrafiono na cembrowinę drewnianej studni wykonaną z dębowych dranic w konstrukcji zrębowej¹³.

⁶ Zasięg i obszar osad został określony na podstawie wyników badań powierzchniowych prowadzonych przez autora w 2016 r.

⁷ W. Olechnowicz, *Poszukiwania archeologiczne w guberni lubelskiej*, *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne II* (1897), s. 45.

⁸ A. Chotyński, *Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcina, Żmijowisk i innych wsi w powiecie Puławskim*, *Światowit* 9 (1911), s. 67–68.

⁹ M. Gajewska, *Grodzisko z IX wieku w Chodliku, pow. Puławy*, *Archeologia Polski* 3 (1959), s. 285–335.

¹⁰ A. Gardawski, Chodlik. Część 1. *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970; Ł. Miechowicz, *Śladami profesora Aleksandra Gardawskiego po Kotlinie Chodelskiej*, [w:] *Myśl badawcza Aleksandra Gardawskiego*, red. H. Taras, Lublin 2015, s. 183–192.

¹¹ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 12–16; A. Kacprzak, P. Lis, *Chodlik w świetle badań Aleksandra Gardawskiego*, [w:] *Myśl badawcza Aleksandra Gardawskiego*, red. H. Taras, Lublin 2015, s. 165–182.

¹² S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 47–48.

¹³ Tamże, s. 46–47.

Wiele pytań dotyczących założenia w Chodliku wciąż jest otwartych, dotyczą one m.in. charakteru jego zabudowy, funkcji oraz chronologii. Nie zbadano również w stopniu wystarczającym zaplecza grodziska, ograniczając się jedynie do niewielkich sondażów badawczych na osadach podgrodowych¹⁴.

Obraz ten uzupełniły badania prowadzone w latach 2010–2017 przez autora tekstu. Przeprowadzono wokół założenia w Chodliku badania powierzchniowe z zastosowaniem technologii lotniczego skaningu laserowego LiDAR oraz badania geofizyczne, które objęły niemal wszystkie stanowiska wczesnośredniowieczne. Odkryto nieznane dotąd cmentarzyska kurhanowe oraz wał podłużny. W latach 2016–2017 za pomocą metody magnetycznej oraz elektrooporowej zbadano również znaczną część grodziska w Chodliku¹⁵.

Dotychczasowe badania nie dały jednoznacznej odpowiedzi o datowaniu grodu w Chodliku. Aleksander Gardawski uważał że powstał on w VI w., zaś koniec jego funkcjonowania przypadł na VIII w.¹⁶ Teza ta oparta była na dość umownym datowaniu materiału ceramicznego oraz brązowej ostrogi z haczykowatymi zaczepami (typ I: 2, odmiana A wg. J. Żaka)¹⁷. W świetle nowszej literatury jej datowanie należy przesunąć co najmniej do początku VIII w.¹⁸ Podobnie datowanie żelaznej ostrogi oczkowej odkrytej na osadzie południowo-wschodniej odnieść należy co najmniej do końca VIII w.¹⁹ Oba zabytki stanowią najprawdopodobniej importy zachodnioeuropejskie, związane z kulturą karolińską. Dyskusyjna jest również kwestia chronologii odkrytych na osadzie przyrodowej fragmentów naczyń glinianych lepionych wyłącznie ręcznie, określonych

¹⁴ Stanowiska nr AZP 78–75/49 oraz 53.

¹⁵ Ł. Miechowicz, R. Ryndziejewicz, *Niedestruktywne rozpoznanie dziedzictwa archeologicznego Kotliny Chodelskiej*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii polskiej 2016*, red. M. Furmanek, T. Herlich, M. Mackiewicz, Wrocław 2016, s. 96–98.

¹⁶ A. Gardawski, *Chodlik*, s. 103–105, 110.

¹⁷ J. Żak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa 1959.

¹⁸ P. Strzyż, *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Łódź 2006, s. 104; J. Poleski, *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*, *Prace Archeologiczne* 52 (1992), s. 24; A. Janowski, *Chronology and evolution of early medieval hooked spurs in the light of new finds and analyses*, *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 30 (2017), s. 181–191.

¹⁹ J. Poleski, *Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI–X w.*, [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. Krzysztof Wachowski, Wrocław 1997, s. 54; J. Ginalska, P. Kotowicz, *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 25 (2004), s. 221.

przez S. Hoczyk-Siwkowską jako „grupa A” datowana na VI w.²⁰ Pod względem formy oraz technologii produkcji są one zbliżone do tzw. ceramiki praskiej²¹. Zagadnienie to wymaga jednak podjęcia nowych weryfikacyjnych studiów nad materiałem.

Stanisława Hoczyk-Siwkowska przyjęła czas powstania grodu na VIII w.²² Należy jednak mieć na uwadze, że z badań wykopaliskowych majdanu grodziska znane są zabytki pochodzące z najstarszych faz wczesnego średniowiecza, są to: szklany paciorek z ornamentem pierzastym (datowany szeroko od okresu wpływów rzymskich po VII w.) oraz stopka szklanego pucharu z V–VI w., stanowiącego import z obszaru dzisiejszej północno-wschodniej Francji lub Belgii²³.

Ośmiowieczną chronologię założenia sugerują za to nieliczne daty bezwzględne. Jedyna analiza dendrochronologiczna pozyskana z cembrowiny studni odkrytej w 1964 r. na majdanie grodu dała wynik niejednoznaczny: 725 oraz 945 AD²⁴. Pięć dat radiowęglowych pozyskanych ze spalonego drewna odkrytego w środkowym oraz zewnętrznym wale grodziska odnosi się do dość szerokiego przedziału chronologicznego od połowy VIII do IX w.²⁵

Aleksander Gardawski przyjął „ewolucyjny” model rozwoju grodziska w Chodliku. Pierwszą jego fazę miał stanowić najstarszy wał wewnętrzny datowany na VI w. Z czasem gród miał się powiększać poprzez budowanie kolejnych wałów²⁶. Stanisława Hoczyk-Siwkowska skłoniła się do koncepcji alternatywnej, uznając go za planowe założenie wielowałowe. Opierając się głównie na ogólnym „datowaniu poziomu osadniczego” przyjęła, że podobnie jak pozostałe, również wał wewnętrzny został usypany zapewne w VIII–IX w.²⁷ Należy mieć na uwadze, że nie odkryto w nim żadnego materiału zabytkowego będącego podstawą do jakiegokolwiek datowania. Był

²⁰ S. Hoczyk-Siwkowska, *Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI–IX w.) z Lublina*, *Slavia Antiqua* 25 (1978), s. 189–223; Taż, *Kotlina Chodelska*, s. 66–67.

²¹ M. Parczewski, *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*, Kraków 1988, s. 22.

²² S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 26.

²³ M. Dekówna, *Dwa przedmioty szklane z wczesnośredniowiecznego grodziska w Chodliku, pow. Opole Lubelskie, woj. lubelskie*, [w:] *Mysł badawcza Aleksandra Gardawskiego*, red. H. Taras, Lublin 2015, s. 165–182.

²⁴ S. Hoczyk-Siwkowska przyjęła jako bardziej prawdopodobną datę 725 AD (*Kotlina Chodelska*, s. 156).

²⁵ Tamże, s. 26–28.

²⁶ A. Gardawski, *Chodlik*, s. 47–58.

²⁷ S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 25–26, 53–54.

to nasyp ziemny, najprawdopodobniej wzmocniony u podstawy konstrukcją typu plecionkowego, być może zwieńczony palisadą jak uważał Aleksander Gardawski lub – jak zasugerowała S. Hoczyk-Siwkova – rodzajem płotu²⁸. Szerokość jego podstawy mierzy od 6 do 10 m, zaś wysokość w najlepiej zachowanych odcinkach sięga 1 m. Długość całkowita nasypu wynosiła pierwotnie około 620 m. Gród w pierwszej fazie funkcjonowania posiadałby więc średnicę ok. 130 m i zajmował powierzchnię około 3 ha. Jacek Poleski w opracowaniu grodzisk Małopolski zaliczył wał wewnętrzny grodziska w Chodliku do typu WIIA. Analogiczną konstrukcję odkryto na trzech innych założeniach grodowych w Małopolsce: Chełmcu nad Dunajem (IX–X w.), Ewopolu (VIII–IX w.) i Pawłowie (IX–X w.)²⁹.

Na drugą połowę VIII lub IX w. datowany jest drugi, środkowy wał. W tym przypadku jego chronologia została oparta na datowaniu radiowęglowym fragmentów spalonego drewna pochodzącego z konstrukcji skrzyniowej. Odległość pomiędzy wałami wewnętrznym i środkowym waha się od 25 do 30 m. Pierwotnie jego długość wynosiła ponad 780 m, zaś szerokość podstawy sięgała 6 m. W trakcie badań wykopaliskowych we wschodniej części grodziska uchwycono pozostałości spalonych konstrukcji drewnianych w postaci skrzyń zbudowanych w konstrukcji zrębowej oraz przekładkowej o wymiarach 4×5 m. Niewykluczone, że na pewnych odcinkach, m.in. od strony podmokłych łąk, wał był wyłącznie ziemny, ponieważ nie uchwycono tu śladów drewnianych konstrukcji. Pod jego nasypem odkryto warstwę popiołu, prawdopodobnie ślad po wypaleniu terenu przed zbudowaniem obiektu³⁰.

Również na koniec VIII–IX w. datowany jest trzeci, długi na ponad kilometr, najpotężniejszy ze wszystkich wałów – jak wskazuje datowanie radiowęglowe próbek spalonego drewna. Średnica grodziska wynosi przeszło 330 m, zaś jego powierzchnia ponad 8,3 ha. W jego części północnej odsłonięto przepalone belki układające się w zarys dużych skrzyń zbudowanych na zrąb o wymiarach wewnętrznych około 5,5×5,5 m oraz zewnętrznych 7,5×8 m. Nie przylegały one do siebie ściśle, pomiędzy nimi znajdowały się przerwy szerokie na 2–3 m. W części południowej grodziska w nasypie wału nie uchwycono śladów konstrukcji drewnianych – stwierdzono natomiast dwie fazy jego budowy³¹. Na przedpolu wału znajdowała się fosa widoczna wyraźnie w terenie w postaci zagłębienia o szerokości od 5 do 10 m.

²⁸ Tamże, s. 25; A. Gardawski, *Chodlik*, s. 48, 61.

²⁹ J. Poleski, *Małopolska w VI–X w.*, s. 76–77.

³⁰ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 26–28.

³¹ Tamże, s. 28; J. Poleski, *Małopolska w VI–X w.*, s. 85.

Według typologii Jacka Poleskiego wały te należy zaliczyć do typu WIVB1. Poza Chodlikiem tego typu konstrukcję uchwycono na trzech innych stanowiskach w Małopolsce: w Chełmcu (IX–X w.), Krakowie (koniec X w.) oraz Motyczu (IX–X w.)³².

Za przyjętym przez Aleksandra Gardawskiego schematem rozwoju grodziska przemawia kilka przesłanek: odmienna konstrukcja każdego z wałów oraz stratygrafia nawarstwień archeologicznych, gdzie dopatrzyć możemy się zarówno śladów niwelacji wału wewnętrznego jak i jego przedwała, które następnie zostaje zagospodarowane. Sugestywny jest ponadto brak materiału zabytkowego w wale wewnętrznym oraz jego obecność w dwóch pozostałych nasypach, które powstały gdy teren ten był już przez jakiś czas użytkowany.

Prawdopodobnym jest, że wały środkowy oraz zewnętrzny grodziska funkcjonowały równocześnie. Świadczy o tym zarówno ich podobna, niestety dość nieprecyzyjna chronologia, jak i fakt istnienia pomiędzy nimi zagłębienia, jeszcze dziś często wypełnionego wodą. Zapewne międzywale to pełniło funkcję wewnętrznej fosy. Jedynie w części południowo-wschodniej grodziska, od strony przylegającej doń osady, w miejscu domniemanej bramy grodowej, uchwycono ślady celowej niwelacji międzywala oraz umocnienia terenu za pomocą drewnianych pali oraz kamieni³³.

Powyższą tezę poświadcza również analiza Numerycznego Modelu Terenu LiDAR grodziska, oraz przeprowadzone w 2016 r. badania geofizyczne³⁴. Ich wyniki potwierdzają, iż wał zewnętrzny oraz środkowy posiadają wewnętrzną konstrukcję widoczną w postaci liniowych anomalii, zaś wał wewnętrzny jest jej pozbawiony (ryc. 3). Na mapach magnetycznych oraz elektrooporowych widoczne są też ślady zagospodarowania przestrzeni pomiędzy wałem wewnętrznym a środkowym. Brak podobnych anomalii w przestrzeni pomiędzy wałem środkowym i zewnętrznym oraz znaczne obniżenie terenu w tym miejscu sugeruje, iż przestrzeń ta pełniła funkcję wewnętrznej fosy, co potwierdzają analizy wysokości poziomu lustra wody przeprowadzone na numerycznym modelu terenu grodziska. Po zbudowaniu dwóch nowych, potężniejszych wałów prawdopodobnie wał wewnętrzny przestał pełnić funkcję obronną, zaś jego przedpole zostało zajęte przez zabudowę.

Badania geofizyczne przeprowadzone w stosunkowo dobrze zachowanej, ale nie zbadanej jak dotąd wykopaliskowo północno-wschodniej części majdanu grodu wy-

³² Tamże.

³³ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 29.

³⁴ Ł. Miechowicz, R. Ryndziewicz, *Niedestruktywne rozpoznanie*.

kazały obecność obiektów archeologicznych o regularnych prostokątnych kształtach, co może świadczyć o istniejącej tu prawdopodobnie zabudowie³⁵.

Otwartym pozostaje pytanie o przyczyny usypywania kolejnych, coraz potężniejszych wałów grodu. Być może była to potrzeba lepszego ufortyfikowania i umocnienia militarnego znaczenia obiektu oraz powiększenia jego powierzchni. Niewykluczone również, że zbudowanie nowego równoległego wału było bardziej opłacalne niż naprawa starszych, być może mocno zniszczonych obwałowań.

Z badań wykopaliskowych prowadzonych na grodzisku oraz osadzie południowo-wschodniej pochodzi szereg znalezisk zabytków archeologicznych. Najliczniejsze są fragmenty naczyń glinianych, charakterystycznie zdobione liniami falistymi, które Aleksander Gardawski określił mianem „ceramiki naczyniowej typu chodlińskiego”³⁶. W istocie jest to typ naczyń szeroko rozprzestrzeniony w okresie od VIII do X w. na obszarze historycznej Małopolski, Śląska, Czech i Moraw określany jako horyzont Rüssen-Chodlik³⁷. Podkreślić należy, że część naczyń z Chodlika wyróżnia bogate zdobienie linią falistą, obejmujące całą wysokość naczynia oraz wewnętrzną część wylewu. Do znalezisk pojedynczych zaliczyć trzeba szklane paciorki – w tym duży segmentowy paciorek owinięty złotą folią – groty strzał, fragmenty żelaznych noży, wspomniana już stopka szklanego pucharu oraz ostrogi (ryc. 4).

Przejdźmy do omówienia zaplecza osadniczego grodu w Chodliku. Badania powierzchniowe mające na celu jego rozpoznanie prowadzono już od lat pięćdziesiątych XX w.³⁸ W 1980 r. obszar ten poddano badaniom w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski³⁹. Zostały one zweryfikowane w latach 2013–2016⁴⁰. Rozpoznaniem objęto całe zaplecze grodziska w tym siedem wczesnośredniowiecznych osad o łącznej powierzchni przeszło 30 ha. Dzięki zastosowaniu technologii

³⁵ R. Ryndziejewicz, *Wyniki nieinwazyjnych badań geofizycznych wybranych stanowisk w Kotlinie Chodelskiej*, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie 2017, s. 10–15.

³⁶ A. Gardawski, *Chodlik*, s. 103–110.

³⁷ L. Leciejewicz, *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Wrocław, 1989, s. 55, 85.

³⁸ T. Dunin-Wąsowicz, *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, Warszawa 2011, s. 129; S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 12–17.

³⁹ Badania na obszarze 78–75 prowadził S. Jastrzębski z Zakładu Archeologii UMCS w Lublinie.

⁴⁰ Badania prowadzone w ramach dwóch projektów: „Nieinwazyjne badania archeologiczne Kotliny Chodelskiej przy zastosowaniu lotniczego skaningu laserowego LiDAR” (2013 r.) oraz „Niedestruktywne rozpoznanie i dokumentacja dziedzictwa archeologicznego Kotliny Chodelskiej” (2016 r.) z ramienia SNAP Oddział w Warszawie, finansowane ze środków MKiDN.

Lotniczego Skaningu Laserowego LiDAR odkryto szereg nowych stanowisk na obszarach leśnych – w tym wczesnośredniowieczne cmentarzyska kurhanowe oraz wał podłużny⁴¹.

Pomijając wspomniane już powyżej osady podgrodowe, kolejne cztery stanowiska osadnicze zlokalizowano na polach ornych na północny-wschód od założenia – pomiędzy grodziskiem a położonym na skraju „Chodelskiego Lasu” cmentarzyskiem ciałopalnym (ryc. 5).

W 2016 r. powierzchnia dwóch największych osad została częściowo zbadana za pomocą metody elektrooporowej⁴². W obu przypadkach zarejestrowano anomalie będące najprawdopodobniej odbiciem obiektów archeologicznych. Część z nich posiada prostokątny kształt o wymiarach około 5 x 5 m. Stanowią one zapewne reliktów budynków⁴³. W trakcie badań powierzchniowych prowadzonych na powierzchni stanowisk odkryto liczny materiał ceramiczny datowany wstępnie na VIII–X w. oraz pojedyncze zabytki wydzielone. Możemy zaryzykować koncepcję, że osady te były ulokowane wzdłuż szlaku komunikacyjnego wiodącego najprawdopodobniej do grodziska na północny-wschód – w kierunku skrytego w Chodelskim Lesie cmentarza.

Cmentarzysko ciałopalne, o którym mowa, położone jest w odległości około 1,5 km od wałów grodziska w Chodliku – tworzy je 31 kurhanów⁴⁴. Usytuowane są one w trzech grupach rozłożonych wzdłuż linii prostej na przestrzeni około 1 km. Większość nasypów układa się w dwa równoległe rzędy, odległość pomiędzy nimi wynosi około 20 m (ryc. 6).

W latach 2010–2016 przebadano wykopaliskowo trzy kurhany oraz przestrzenie pomiędzy nimi odkrywając pochówki nakurhanowe. W jednym przypadku były to przepalone szczątki kostne człowieka oraz konia⁴⁵. Pochówki składające się z przemieszanych ze sobą szczątków kostnych ludzkich oraz zwierzęcych odkryto również w pozostałych nasypach⁴⁶. Znalezione w nich ponadto fragmenty naczyń glinianych z VIII–X w. oraz liczne zabytki metalowe: brązowe okucia i guz stanowiące najpraw-

⁴¹ Ł. Miechowicz, *Śladami profesora Aleksandra Gardawskiego; tenże, Nieznany wał podłużny*.

⁴² Stanowisko nr AZP 78–75/42 oraz 78–75/50

⁴³ R. Ryndziejewicz, *Wyniki nieinwazyjnych badań*, s. 20.

⁴⁴ Stanowisko nr 78–75/117 odkryte w 2007 r.

⁴⁵ Kurhan nr 1 badany w 2010 r.

⁴⁶ Analiz szczątków kostnych dokonali dr Łukasz Maurycy Stanaszek (PMA w Warszawie), dr hab. Joanna Piątkowska-Malecka (IA UW) oraz mgr Monika Karnowska (IA UW).

dopodobniej elementy rzędu końskiego, żelazne sprzączki i okucia pasa o analogiach karolińskich, fragmenty noży, żelazny naszyjnik ze skręconego drutu. Poza tym obok kurhanów odkryto pochówki ciałałpalne płaskie jamowe o regularnych prostokątnych kształtach. Interesującym odkryciem są skupiska kości oraz fragmentów naczyń glinianych zalegające bezpośrednio na powierzchni użytkowej cmentarzyska. Ich interpretacja wymaga jednak dalszych studiów.

Kolejne grupy kurhanów zlokalizowane są w tzw. Lesie Powiślańskim, na południe od założenia osadniczego w Chodliku. Znajduje się tu również jeden z najbardziej intrygujących wczesnośredniowiecznych zabytków w Kotlinie Chodelskiej – długi na około 290 m wał podłużny⁴⁷. Pierwotnie odgradzał on przestrzeń pomiędzy rozległymi mokradłami oraz zabagnioną doliną Chodelki – jedyny fragment terenu, którym dało się dotrzeć do grodu i osad w Chodliku od strony południowej. Został on częściowo zbadany wykopaliskowo oraz za pomocą metody elektrooporowej w latach 2014 oraz 2016. Wyniki badań geofizycznych wskazują na prawdopodobnie skrzyniową konstrukcję wewnętrzną obiektu⁴⁸. W jego nasypie odkryto fragment wczesnośredniowiecznego naczynia glinianego, zaś na koronie żeleźce wczesnośredniowiecznego topora z X–XII w.⁴⁹

Jest to kolejny poza grodami zachowany do dziś wczesnośredniowieczny element obrony stałej w Kotlinie Chodelskiej⁵⁰. Najprawdopodobniej jego przeznaczeniem była ochrona kompleksu osadniczego w Chodliku, stanowił pierwszą linię obrony w przypadku najazdu oraz ułatwiał kontrolę osób przybywających z zewnątrz. Studia prowadzone przez E. Kowalczyk-Heyman nad wałami podłużnymi wykazały, że tego typu obiekty lokowano najczęściej na rubieżach osadniczych. Prawdopodobnie poza funkcją militarną miały za zadanie również oznaczenie granicy strefy zamieszkania – zarówno tej fizycznej, jak i przypuszczalnie symbolicznej⁵¹. Wał mógł wyznaczać zasięg władzy plemiennej, ale też symbolicznie oddzielać świat żywych od świata zmarłych, co w omawianym przypadku może poświadczać fakt, że tuż za jego linią znajdujemy nasypy kurhanów⁵². Jeżeli przyjmiemy koncepcję, iż wał podłużny

⁴⁷ Stanowisko nr AZP 78–75/124 odkryte w 2013 r.

⁴⁸ R. Ryndziejewicz, *Wyniki nieinwazyjnych badań*, s. 18.

⁴⁹ Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny*; Ł. Miechowicz, P. Kotowicz, *Wczesnośredniowieczne żeleźce topora z Trzcińca, pow. Opole Lubelskie*, *Acta Militaria Mediaevalia* 12 (2017), s. 230–232.

⁵⁰ Na temat form obrony stałej w Kotlinie Chodelskiej: Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny*.

⁵¹ E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.

⁵² Taką sytuację spotykamy również w przypadku analogicznych obiektów z obszaru Lubelszczy-

i towarzyszące mu grupy kurhanów określały granicę strefy zamieszkania od strony południowej, to od strony północnej wyznaczała ją wspomniana nekropola położona w Lesie Chodelskim.

Zagadnienie lokowania wczesnośredniowiecznych słowiańskich cmentarzy ciałopalnych względem osad i grodów, najczęściej na peryferiach osadniczych było przedmiotem studiów Heleny Zoll-Adamikowej. Obserwacje dokonane przez badaczkę wykazały, że w każdym przypadku, gdy możemy określić zasięg strefy osadnictwa, cmentarzyska lokowane były na jej obrzeżach lub tuż poza nią⁵³. Potwierdzają to również studia nad wczesnośredniowiecznym obrządkiem pogrzebowym prowadzone przez Michała Dzika dla obszaru Podlasia oraz zapisy źródłowe dotyczące limitacji średniowiecznych dóbr na Pomorzu, gdzie „pogańskie cmentarzyska” traktowane są jako punkty graniczne⁵⁴. Tendencja ta wydaje się mieć potwierdzenie również w przypadku wczesnośredniowiecznego osadnictwa w Kotlinie Chodelskiej.

Analiza położenia wału podłużnego oraz cmentarzysk kurhanowych może być również pomocna przy próbie rekonstrukcji przebiegu lokalnych dróg⁵⁵. Możemy założyć, że wał podłużny, by móc spełniać swe funkcje musiał przegradzać szlak komunikacyjny. Dość prawdopodobna jest również teza o lokowaniu wzdłuż lub w pobliżu dróg kurhanów⁵⁶. Wydaje się być ona szczególnie aktualna w przypadku omawianego cmentarzyska w Lesie Chodelskim. Prawdopodobnym jest, że rzędowy układ chodlikowskich kurhanów wynika z faktu, iż usypywano je wzdłuż biegnącej w tym miejscu we wczesnym średniowieczu drogi.

Szlaki komunikacyjne prowadziły najprawdopodobniej również rzekami Chodelką oraz Wisłą⁵⁷. Podążając z biegiem pierwszej z nich, nieco ponad 2 kilometry

zny w Czermnie gm. Tyszowce oraz Tarnowie gm. Wierzbica (por. Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny*, s. 275–276).

⁵³ H. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. 2: *Analiza*. Wnioski, Wrocław 1979, s. 19–20; też, *Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa)*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Spotkania Bytomskie, t. IV, Wrocław 2000, s. 207–219.

⁵⁴ M. Dzik, *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górne Narwi (XI–XV w.)*, t. 2, Rzeszów 2015, s. 97–98; R. Kiersnowski, *Mogiły i cmentarzyska pomorskie w przekazach pisanych z wieku XII–XIV*, *Materiały Zachodnio Pomorskie* 1 (1957), s. 111–112.

⁵⁵ Por. S. Hoczyk-Siwicka, *Kotlina Chodelska*, s. 73–79; J. Poleski, *Małopolska w VI–X w.*, s. 47–51.

⁵⁶ Por. M. Dzik, *Przemiany zwyczajów pogrzebowych*, s. 108–109.

⁵⁷ Według wywiadów etnograficznych przeprowadzonych z najstarszymi mieszkańcami wsi Chodlik, rzeką Chodelką jeszcze przed drugą wojną światową spławiano w kierunku Wisły łodzie i tratwy z drewnem.

na północny-zachód od kompleksu osadniczego w Chodliku napotykamy kolejne grodzisko, w Żmijowiskach, gm. Wilków.

Grodzisko w Żmijowiskach, gm. Wilków

Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Żmijowiskach zajmuje podłużną piaszczystą wydłużoną w widłach rzek Chodelki oraz Jankówki (ryc. 7). W jej środkowej części usytuowano niewielkie jednomałowe, pierścieniowate grodzisko. Od strony południowej oraz północnej towarzyszą mu osady. Założenie to było przedmiotem badań wykopaliskowych prowadzonych przez Stanisławę Hoczyk-Siwkowską w 1965 r.⁵⁸ W latach 2002–2017 kontynuowali je Paweł Lis oraz Anna Kacprzak⁵⁹. Od 2012 r. funkcjonuje tu skansen tematyczny „Muzeum Dawnych Słowian” będący siedzibą Oddziału Żmijowiska Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym⁶⁰.

Pierwotna średnica grodu wynosiła około 25 m, zaś powierzchnia niecałe 10 ar. Mimo niewielkich rozmiarów obiekt był dość mocno ufortyfikowany. Drewnianoziemny wał umocniony został konstrukcją przekładkową, u jego podstawy odkryto ułożone poziomo belki oparte na ukośnie wbitych palach. Wysokość nasypu oszacowano na 2 m, jego szerokość u podstawy sięgała 6 m. Niewykluczone, że zwieńczony był on częstokołem lub inną konstrukcją drewnianą. Dojścia do grodu bronił dodatkowo system podwójnych fos przedzielonych „przedziałem” umocnionym dodatkowo drewnianym płotem. Na majdanie grodziska nie odkryto śladów zabudowy⁶¹. Chronologię obiektu określono na podstawie datowania radiowęglowego oraz dendrochronologicznego pobranego z wału drewna na drugą połowę IX–X w.⁶²

⁵⁸ S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 32–35.

⁵⁹ P. Lis, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Żmijowiskach, pow. opolski w świetle badań archeologicznych w latach 2002–2003*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 8 (2006), s. 70–84; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w roku 2006 wczesnośredniowiecznego grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 9 (2007), s. 107–115; Żmijowiska – na skrzyżowaniu szlaków kulturowych, [w:] *Hereditas Praeteriti. Additamenta Archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin 2009, s. 407–414.

⁶⁰ A. Kacprzak, P. Lis, *Grodzisko Żmijowiska – muzeum w krajobrazie*, [w:] *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, red. J. Garncarski, Krosno 2012, s. 221–240.

⁶¹ P. Lis, *Wczesnośredniowieczne grodzisko*; tenże, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych*; S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 32–35.

⁶² Tamże, s. 35; Datowanie dendrochronologiczne fragmentu drewnianej belki odkrytej u podstawy wału określono na 888 AD.

Na osadzie przyległej grodziska od strony północnej odkryto relikty budynków typu ziemiankowego oraz owalne obiekty jamowe. Interesujące są znalezione w trakcie badań założenia zabytki archeologiczne. Poza licznymi fragmentami naczyń glinianych znaczną ich grupę stanowią przedmioty metalowe. Do najbardziej spektakularnych należą odkryte w 2006 r. na grodzisku żelazny topór z X w. z wąsami oraz kapturkiem (typ IVa wg Andrzeja Nadolskiego) oraz ciosło⁶³. Z badań prowadzonych w 1965 r. na osadzie północnej pochodzi znalezisko żelaznego czekana typu *Bradatica* datowanego na IX–początek X w.⁶⁴ W wypełniku budynku określonego jako „Chata nr 1” znaleziono okucie końca pasa o charakterystycznym „S”-kształtnym ornamencie. Identyczny zabytek znany jest z utożsamianego z osadnictwem skandynawskim cmentarzyska w Szestowice pod Czernihowem (ryc. 8)⁶⁵. Interesujące są również odkryte w tzw. „Chacie nr 2” przęślik z łupku owruckiego oraz żelazna grzywna groto-podobna⁶⁶.

Czekan typu *Bradatica* w świetle analizy metaloznawczej stanowi najprawdopodobniej wyrób miejscowy⁶⁷. Odkryte na grodzisku żełęczce topora oraz okucie końca pasa z „chaty nr 1” mają analogie wśród zabytków awarskich oraz starowęgierskich.

W trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w 2016 r., w lesie położonym około 200 m na południe od zajętej przez grodzisko wydmy zidentyfikowano dwa potencjalne nasypy kurhanowe⁶⁸. Około 1,2 km na południe od grodziska w Żmijowiskach, na zachodnim krańcu rozległej wydmy noszącej lokalną nazwę „Dziewczej góry” odkryto fragmenty wczesnośredniowiecznej ceramiki oraz liczne przepalone ludzkie szczątki kostne⁶⁹. Stanowiska te jak dotąd nie były jednak przedmiotem badań wykopaliskowych.

⁶³ P. Lis, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych*, s. 111, 114, ryc. 5; M. Kulawczyk, P. Lis, *Wczesnośredniowieczny topór z grodziska w Żmijowiskach, pow. opolski*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 9 (2007), s. 305–308.

⁶⁴ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 33, 71, tab. 32.

⁶⁵ Tamże, s. 33, tab. 32; I. D. Blifeld, *Davn’oruski pam’iatky Šestovyči*, Kijów 1977, s. 126–127; J. Poleski, *Kontakty interregionalne*, s. 61, ryc. 7, tab. 27:1; H. Zoll-Adamikowa, *Zur Chronologie der awarenzeitlichen Funde aus Polen*, [w:] *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ob Latenezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków 1992, s. 297–315.

⁶⁶ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 34, 167, tab. 32.

⁶⁷ J. Piaskowski, *Badania metaloznawcze przedmiotów żelaznych i żużla z wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w Chodliku, woj. Lublin*, *Sprawozdania Archeologiczne* 41 (1990), s. 241–273.

⁶⁸ Stanowisko nr AZP 78–75/130.

⁶⁹ Stanowisko nr AZP 78–75/103. Analizy szczątków kostnych dokonane zostały przez dr Łukasza Maurycego Stanaszka z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Grodzisko i osady w Kłodnicy, gm. Wilków

Kolejne grodzisko znajdujemy 1,6 kilometra na zachód od zespołu osadniczego w Żmijowiskach, na gruntach sąsiedniej wsi Kłodnica. Widoczne jest ono jako niewielkie, lecz wyróżniające się w krajobrazie wyniesienie (ryc. 9). Możemy je określić jako grodzisko jednowałowe, pierścieniowate o średnicy około 70 m. Południowo-wschodnia część obiektu została zniszczona przez asfaltową drogę. Wał został silnie zniwelowany przez prace rolne i jest praktycznie niewidoczny w terenie.

Mimo niewielkiej odległości pomiędzy oboma założeniami, zmianie ulega krajobraz oraz warunki geomorfologiczne – piaszczyste podłoże ustępuje mądom aluwialnym⁷⁰. Stanowisko usytuowane jest na granicy mikroregionów fizycznogeograficznych Kotliny Chodelskiej oraz Małopolskiego Przełomu Wisły, w obrębie niższej terasy nadzalewowej Wisły. Czytelne w okolicznym krajobrazie starorzeczka świadczą, że w przeszłości mogło ono leżeć na jej brzegu.

Grodzisko w Kłodnicy było sondażowo badane w 1976 r. przez Andrzeja Kutylowskiego oraz Stanisławę Hoczyk-Siwkowską. Wykopami objęto jego wał od strony wschodniej oraz fragment majdanu. Ustalono, że wał jest nasypem ziemnym, miejscami umocnionym kamieniami polnymi oraz łatami ciężkiej żelazistej gliny. Na majdanie grodu nie odkryto śladów zabudowy. Na podstawie analizy fragmentów naczyń glinianych i ich podobieństwa do materiału z sąsiednich Żmijowisk, chronologię obiektu określono umownie na IX–X w.⁷¹ W 1980 r. w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach programu AZP, na otaczających obiekt łakach zlokalizowano osadę przygodową.

W latach 2016–2017 podjęto weryfikacyjne badania wykopaliskowe grodu⁷². W pierwszej kolejności został on zbadany za pomocą metod geofizycznych: magnetycznej, elektrooporowej oraz georadaru⁷³. Wyniki badań geofizycznych połączone

⁷⁰ H. Maruszczak, *Wyżyny Lubelsko-Wołyńskie*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 1, red. M. Klimaszewski, Warszawa, 1972, s. 355.

⁷¹ S. Hoczyk-Siwkowska, A. Kutylowski, *Kłodnica, gm. Wilków, woj. lubelskie*, Informator Archeologiczny 1976, s. 198–199; S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 32, 52–60.

⁷² Badania kierowane były przez autora tekstu oraz mgr. Grzegorza Śnieżko z ramienia IAE PAN.

⁷³ Pomiary magnetyczne oraz elektrooporowe przeprowadził mgr Robert Ryndziejewicz z IAE PAN. Badania georadarowe przeprowadził dr Kamil Kowalczyk z Katedry Geodezji Szczegółowej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz studenci, członkowie Koła Naukowego Geodetów SCITUS.

z analizą zdjęć lotniczych pozwoliły na uchwycenie zarysu dwóch fos otaczających grodzisko. W południowej części majdanu uchwycono domniemane ślady zabudowy. Na jednym z wytypowanych obiektów założono wykop archeologiczny. Odsłonięto relikt budynku, zagłębionego w ziemię na około 1 m, o wymiarach około 8 x 5 m. W jego wypełniku odkryto jeden z największych w Polsce depozytów zwęglonych szczątków roślin uprawnych datowanych radiowęglowo na pierwszą połowę XI w. Łącznie w trakcie badań pobrano przeszło 400 kilogramów prób do flotacji i analiz archeobotanicznych⁷⁴.

Zaskakuje także liczba odkrytych zabytków: kilka tysięcy fragmentów naczyń glinianych, w których przechowywane były zbiory, pokaźna liczba broni – kilkanaście grotów strzał, dwa groty włóczni, w tym jeden o długości 45 cm. Jedno z najcenniejszych znalezisk stanowi naszyjnik, na który składa się przeszło 80 paciorków szklanych oraz dwie arabskie monety – dirhemy z X w. Część paciorków owinięta była złotą i srebrną folią⁷⁵. Bez wątpienia jest to jedno z najbogatszych odkryć na obszarze Kotliny Chodelskiej. Dzięki datowaniu radiowęglowemu szczątków botanicznych wiemy, że budynek spłonął w pierwszej połowie XI w. Nie możemy wykluczyć, iż pełnił on funkcję spichlerza.

Podobnie jak w przypadku grodzisk w Chodliku oraz Żmijowiskach, również do grodu w Kłodnicy od południa, wschodu oraz północy bezpośrednio przylegały osady. W kierunku wschodnim ślady osadnictwa sięgają dzisiejszej zabudowy wsi Żmijowiska. Świadczy to o tym, że przerwa osadnicza pomiędzy założeniami w Żmijowiskach oraz Kłodnicy w praktyce wynosiła kilkaset metrów. W kierunku północnym osady ciągną się wzdłuż dawnego starorzecza Wisły na odległość przeszło 2 km. W trakcie badań powierzchniowych odkryto na nich bogaty wczesnośredniowieczny materiał zabytkowy. Miejscami na powierzchni widoczne są zarysy obiektów archeologicznych⁷⁶.

⁷⁴ Materiał jest opracowywany przez mgr. Grzegorza Skrzyńskiego z PAN Muzeum Ziemi. Wstępne analizy wykazały, że w zbiorze dominują ziarna pszenicy zwyczajnej, prosa, bobiku, soczewicy, grochu.

⁷⁵ W chwili składania niniejszego tekstu materiał z badań Kłodnicy znajdował się w opracowaniu.

⁷⁶ Stanowiska te są bardzo mocno zniszczone przez uprawę chmielu. Podobnie grodzisko w Kłodnicy rokrocznie niszczone jest przez orkę oraz wkopywanie drewnianych bali podtrzymujących planacje uprawne.

Grodzisko w Podgórzu, gm. Wilków⁷⁷

Ostatnie omawiane założenie położone jest na tzw. Kosmalowej Górze, na gruntach wsi Podgórz, gm. Wilków⁷⁸. Oddalone jest ono o niecałe 10 km w linii prostej od grodziska w Chodliku. Jest to grodzisko typu wyżynnego, położone na wysokiej, sięgającej 80 m wysokości skarpie wiślanej, nieopodal ujścia rzeki Chodelki do Wisły. W okresie późnego średniowiecza miał znajdować się tu również dwór obronny. Po raz pierwszy stanowisko to zostało opisane w 1910 r. przez Henryka Wiercieńskiego, który zwrócił uwagę na wał ziemny⁷⁹. Obserwację tę potwierdził wizytujący stanowisko w 1928 r. Roman Jakimowicz. Zamieści on również wzmiankę o położonym nieopodal wału dużym kurhanie⁸⁰. Obecnie zarówno wał grodziska jak i wspomniany kopiec nie są dostrzegalne w terenie. Obwałowania widoczne są jednak na mapie kwatermistrzowskiej z 1839 r. oraz na archiwalnym zdjęciu lotniczym obszaru z 1941 r., znajdującym się w zasobach cyfrowych The National Archives at College Park w Maryland⁸¹.

W 2002 r. na obszarze grodziska przeprowadzono sondażowe badania wykopaliskowe, w wyniku których uchwycono fragment fosy oraz wału. Odkryto również relikty drewnianego budynku, który zinterpretowano jako „wieża obserwacyjna” oraz obiekty mieszkalne typu ziemiankowego. Na podstawie datowania radiowęglowego oraz materiału zabytkowego chronologię grodziska ustalono na VIII–XII w. Kolejna faza użytkowania tego miejsca przypada na XIV w.⁸²

⁷⁷ Grodzisko w Podgórzu przez część badaczy jest traktowane jako domniemane. Nie zostało ono m.in. uwzględnione w katalogu grodzisk Małopolski Jacka Poleskiego (J. Poleski, *Małopolska w IV–X w. – Katalog grodzisk*, na załączonej płycie CD, s. 5). Zdaniem autora niniejszego tekstu istnieją wystarczające dowody pozwalające na usytuowanie w tym miejscu wczesnośredniowiecznego grodu.

⁷⁸ W źródłach z XV i XVI w. wymieniana jest ona pod nazwą „Podgrodzie”, por. *Dzieje Lubelszczyzny. Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, oprac. S. Wojciechowski, A. Sochacka, R. Szczygieł, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. IV, Warszawa 1986, s. 107–108.

⁷⁹ H. Wiercieński, *Zabytki i pomniki przeszłości w pow. puławskim*, Ziemia Lubelska 317 (1910), s. 2.

⁸⁰ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1928 rok*, Wiadomości Archeologiczne XIII (1935), s. 244.

⁸¹ *Topograficzna karta Królestwa Polskiego 1839 r.*; [https://www.archives.gov/dc-metro/college-park/GX12390A\(2\),klisza#10002#156](https://www.archives.gov/dc-metro/college-park/GX12390A(2),klisza#10002#156) oraz <http://lubelskie.fotopolska.eu/1145090,foto.html> (dostęp z dnia 15.01.2018).

⁸² A. Rozwałka, Ł. Rejniewicz, R. Niedźwiadek, *Gród w Podgórzu – wczesnośredniowieczne wrota*

W bezpośrednim otoczeniu grodziska w Podgórzu nie odkryto osady podgrodowej. Być może znajdowała się ona na obszarze zajęтым przez dzisiejszą wieś Podgórz (dawniej „Podgrodzie”). Najprawdopodobniej z grodem należy wiązać rozległą osadę położoną u podstawy skarpy – na terasie nadzalewowej w widłach rzeki Jaworzanki oraz Chodelki, na gruntach wsi Dobre (ryc. 10)⁸³. Jest ona odległa od grodziska o około 900 metrów, zajmuje obszar przeszło 10 ha. W trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 2016 r. odkryto tu kilkaset fragmentów naczyń glinianych z VIII–XII w., szklany i bursztynowy paciorek, bransoletę żelazną z rozszerzonymi końcami.

Ze względu na strategiczne położenie najbardziej prawdopodobne było militarne znaczenie grodu. Był on doskonale widoczny z wielu wczesnośredniowiecznych osad ulokowanych w Kotlinie Chodelskiej⁸⁴. Zapewne pełnił funkcję strażnicy zabezpieczającej dostępu do Kotliny Chodelskiej od strony Wisły oraz funkcjonującej tu we wczesnym średniowieczu przeprawy⁸⁵. Odpowiednie znaki nadawane w tym miejscu mogły ostrzegać mieszkańców osad i grodów w Kotlinie Chodelskiej przed niebezpieczeństwem⁸⁶.

Z grodem w Podgórzu może się wiązać również nazwa położonych w jego sąsiedztwie, u ujścia Chodelki do Wisły, wsi Zastów Karczmiski (dawniej „Zastow” lub „Zaszczytów”)⁸⁷. Zdaniem Teresy Dunin-Wąsowicz nazwa „zastaw” jest ruskim odpowiednikiem określeń dotyczących wczesnośredniowiecznej obrony stałej⁸⁸. Według słownika języka ruskiego oznaczała ona miejsce umocnione⁸⁹. Nie możemy wykluczyć, że w przeszłości była ona określeniem grodu w Podgórzu lub innych systemów obronnych⁹⁰.

Kotliny Chodelskiej, [w:] Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga Jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby, red. J. Libera, A. Zakościelna, Lublin 2004, s. 381–395; S. Hoczyk-Siwkowska, Kotlina Chodelska, s. 37–38.

⁸³ Stanowisko nr AZP 77–75/21.

⁸⁴ A. Rozwalka, Ł. Rejniewicz, R. Niedźwiadek, *Gród w Podgórzu*, s. 394.

⁸⁵ T. Dunin-Wąsowicz, *Drogami średniowiecznej Polski*, s. 53–54, 124–125.

⁸⁶ S. Hoczyk-Siwkowska, *Kotlina Chodelska*, s. 38; Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny*, s. 273.

⁸⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, red. B. Chlebowski, Warszawa 1895, s. 453.

⁸⁸ T. Dunin-Wąsowicz, *Drogami średniowiecznej Polski*, s. 152.

⁸⁹ *Slovar' Russkogo Ėzyka. XI–XVII vv.*, t. 5, red. S.G. Barhudarov, G.A. Bogatova, Moskva 1978, s. 299.

⁹⁰ Por. Ł. Miechowicz, *Nieznany wał podłużny*, s. 274.

Podsumowując, w świetle obecnych badań pierwsze grody w Kotlinie Chodelskiej – w Chodliku oraz Podgórzu – powstały w VIII w. Gród w Chodliku był potężnym grodem nizinnym, założonym w bagnistym terenie pomiędzy rozległymi osadami. Stanowił najprawdopodobniej najważniejszy punkt i centrum osadnictwa w regionie. Gród w Podgórzu pełnił funkcję strażnicy, kontrolując ruch na dwóch najważniejszych szlakach komunikacyjnych regionu – Wiśle oraz Chodelce. Prawdopodobnie strzegł on również pobliskiej przeprawy przez Wisłę. W końcu IX w. zbudowano niewielki gród w Żmijowiskach. Nie wiemy, czy wydma, na której go ulokowano była wcześniej zasiedlona, zaś gród był formą ufortyfikowania osady, czy też ta powstała później. Odległe o kilometr od Żmijowisk grodzisko w Kłodnicy jest najprawdopodobniej najmłodszym założeniem tego typu, zbudowanym w X w. Nie możemy wykluczyć, iż kompleks osadniczy w Kłodnicy powstał już po upadku założenia plemiennego w Chodliku i być może należy go łączyć z ekspansją Piastowską na te tereny.

Grodziska w Chodliku oraz Podgórzu należą do najstarszych w historycznej Małopolsce, obok datowanych dość pewnie na VIII w. obiektów w Trzcinicy oraz Naszanowicach⁹¹. Zdaniem Jacka Poleskiego niewykluczone, że pierwsze grody powstały jako odpowiedź na zagrożenie ze strony najazdów Awarów⁹². Budowa tak dużych założeń świadczy o zorganizowaniu społecznym oraz dużym potencjale ówczesnych mieszkańców Kotliny Chodelskiej.

Koniec funkcjonowania grodu w Chodliku nastąpił najprawdopodobniej w X w., przy czym czas jego najintensywniejszego użytkowania przypadał na VIII–IX w. Gród w Kłodnicy został zniszczony w pierwszej połowie XI w. W przypadku grodu w Żmijowiskach kwestia ta wymaga ustalenia. Jedynie na grodzisku w Podgórzu uchwycono ślady jego funkcjonowania do XII w. Materiał archeologiczny datowany na XI–XII w. odkryto również na związanej z nim osadzie we wsi Dobre.

Najstarsze słowiańskie osadnictwo w regionie skupiało się na piaszczystych wydmach w bagnistej dolinie Chodelki, co samo w sobie miało znaczenie obronne. Tendencję tę obserwujemy również na innych obszarach⁹³. Poza dogodnym usytu-

⁹¹ Z obszaru Małopolski znamy co prawda 10 kolejnych grodzisk datowanych na VIII w. na podstawie ceramiki naczyniowej, jednak w ten sposób określona chronologia nie jest pewna i wymaga doprecyzowania, por. J. Poleski, *Małopolska w VI–X w.*, s. 163.

⁹² Tamże, s. 169.

⁹³ W. Szymański, *Refleksje na temat początków grodów u Słowian*, [w:] *Archaeologica Hereditas. Grody Średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulinicza*, red. M. Żurek, M. Krasna-Korycińska, Warszawa – Zielona Góra 2015, s. 32; sugestyjna jest w tym kontekście również

owaniem istotne znaczenie dla trwałości zasiedlenia tego regionu miało zapewne jego nadwiślańskie położenie. W miejscu tym znajdował się jeden z ważniejszych wczesnośredniowiecznych „węzłów” komunikacyjnych. Spotykały się tu dalekosiężne szlaki wiodące od dorzecza Bugu do Wielkopolski oraz szlak Wiślany⁹⁴.

Widoczny jest proces przesuwania się na przestrzeni czasu osadnictwa ku Wiśle oraz w kierunku północnym. Na XI w. datuje się początki osady na Wietrznej Górze w Kazimierzu Dolnym. Wciąż otwartym jest pytanie dotyczące istnienia tu w tym okresie założenia grodowego⁹⁵. Z XI w. pochodzą również dwa bogato wyposażone pochówki szkieletowe odkryte w pobliskiej Bochofnicy. Stanowią one najprawdopodobniej część rozległej nekropolii⁹⁶. Być może punkt ciężkości wczesnośredniowiecznego osadnictwa w regionie został w XI w. przeniesiony z doliny Chodelki do doliny rzeki Bystrej.

Cechą charakterystyczną grodów w Chodliku, Żmijowiskach oraz Kłodnicy jest ich centralne usytuowanie pośrodku przestrzeni zajętej przez osady. Nie wiemy, czy pełniły one jedynie funkcje militarne. Być może – jak uważała Stanisława Hoczyk-Siwkova – stanowiły własność wspólnoty sąsiedzkiej integrującą daną społeczność, posiadały znaczenie symboliczne i religijne⁹⁷. Na wszystkich obiektach z wyjątkiem Żmijowisk odkryto ślady zabudowy.

Interesujące są w tym kontekście rozważania Przemysława Urbańczyka na temat symbolicznej funkcji grodzisk przed-państwowych. Zdaniem badacza najstarsze założenia pełnić miały przede wszystkim funkcje symboliczno-religijne⁹⁸. W kolejnych etapach wznoszone zostają już obiekty typowo militarne. Stanowią one miały przejaw manifestacji władzy i potęgi lokalnego władcy czy danej wspólnoty społecznej oraz świadczyć o hierarchizacji społecznej. Ostatni etap ich budowy w połowie X w. związany był z przemianami politycznymi i potrzebą utrzymania określone-

wzmianka Pseudo Maurycyego dotycząca Skławów oraz Antów, którzy „mieszkają w lasach, wśród rzek, bagien i moczarów i mając rozliczne wyjścia ze swoich siedzib, wszystko co im potrzebne, składają w ukryciu (...)”, M. Plezia, *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian*, Poznań – Kraków 1952, s. 92.

⁹⁴ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 73–74.

⁹⁵ K. Pisarek-Małyszczek, *Z dziejów Kazimierza Dolnego w średniowieczu*, Lublin 2009, s. 87–88.

⁹⁶ P. Lis, *Wczesnośredniowieczne groby z miejscowości Bochofnica, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lublin*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1 (1996), s. 199–207.

⁹⁷ S. Hoczyk-Siwkova, *Kotlina Chodelska*, s. 54–55.

⁹⁸ P. Urbańczyk, *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008, s. 116–117.

go ładu społecznego⁹⁹. W przypadku najstarszych grodów w Kotlinie Chodelskiej w Chodliku i Podgórzu najbardziej prawdopodobne jest jednak ich militarne znaczenie. Świadczy o tym chociażby znaczne ufortyfikowanie obiektów oraz położenie w miejscach o naturalnych cechach obronnych. Nie znaczy to, że równolegle nie mogły pełnić innych wyżej wymienionych funkcji symbolicznych, wręcz przeciwnie wydaje się być to prawdopodobne.

Zgrupowanie grodów i osad w Kotlinie Chodelskiej wyróżnia się na tle wcześnieśredniowiecznego osadnictwa zachodniej Lubelszczyzny. Najbliższe grodzisko z okresu plemiennego, którego chronologię ustalono na podstawie materiału ceramicznego na VIII–X w. znajdujemy w oddalonej o około 40 km w kierunku południowo-wschodnim Leszczynie, gm. Urzędów¹⁰⁰. Otwarta pozostaje jednak kwestia znacznie bliżej położonych domniemanych grodów plemiennych w Łąkach, gm. Wąwolnica, Puławach-Włostowicach oraz Nałęczowie na górze Piotrówka¹⁰¹.

Podobne do założenia w Chodliku, duże grody plemienne o podwójnej lub potrójnej linii koncentrycznych wałów spotykamy w Małopolsce, na Podlasiu oraz zachodniej Ukrainie. Najbliższe analogie biorąc pod uwagę rozmiary, potrójną liczbę wałów oraz nizinne usytuowanie na terenie zabagnionym stanowią obiekty położone w okolicy Chełma – w Busównie, Tarnowie, Ewopolu – oraz gród w Klukowiczach na Podlasiu¹⁰². Niewielkie grodzisko w Żmijowiskach pod względem wielkości powierzchni uznać należy za najmniejsze ze znanych na obszarze Małopolski¹⁰³.

⁹⁹ Tamże, s. 117–123; tenże, *Archeologia grodzisk*, s. 27–28; tenże, *Zanim Polska*, s. 143–168.

¹⁰⁰ A. Rozwałka, G. Mączka, R. Niedźwiadek, *Przedpaństwowy gród w Leszczynie i jego zaplecze osadnicze. Wybrane problemy*, [w:] *Od Bachorza do światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa profesora Michała Parczewskiego*, red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków – Rzeszów 2016, s. 287–311.

¹⁰¹ G. Mączka, *Zapomniane gródki i grodziska – suplement do atlasu zabytków archeologicznych Lubelszczyzny*, *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Lubelskiego* 19 (2017), s. 245–257; S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Lublin 1957, s. 357; M. Wawrzeniecki, *Neolityczne groby szkieletowe w Nałęczowie (Gub. Lubelska – pow. Nowo Aleksandryjski (Puławy))*, *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne XII* (1912), s. 44–45, ryc. 4.

¹⁰² T. Dzieńkowski, *Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego „grodziska schronieniowego” na „Bagnie Staw” w Tarnowie, pow. chełmski, stan. 1*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 9 (2009), s. 79–95; U. Kobylińska, Z. Kobyliński, D. Wach, *Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu*, *Wiadomości Archeologiczne LVI* (2002), s. 189–227.

¹⁰³ Pozostałe sześć grodów zaliczonych przez Jacka Poleskiego do kategorii „a” – grodzisko o powierzchni do 0,5 ha – w której plasuje się również grodzisko w Kłodnicy, posiada co najmniej dwukrotnie większą powierzchnię (J. Poleski, *Małopolska w VI–X w.*, s. 59–62).

Interesujące jest jego podobieństwo do tzw. grodów typu Tornow, zagadnienie to wymaga jednak dalszych studiów¹⁰⁴.

Liczba i bliskość położenia grodów i ich usytuowanie względem osad, istnienie wału podłużnego oraz prawdopodobnie innych form obrony stałej sprawia, że Kotlinę Chodelską określić możemy mianem regionu szczególnie silnie ufortyfikowanego. Być może było to spowodowane jej położeniem na skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków handlowych oraz funkcjonowaniem tu przeprawy wiślanej, co czyniło zeń miejsce o szczególnej wartości pod kątem strategicznym.

Nadesłany: 17 II 2018

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 23 III 2018

Zaakceptowany: 29 III 2018

dr Łukasz Miechowicz
Instytut Archeologii i Etnologii
Polska Akademia Nauk
al. Solidarności 105
00–140 Warszawa
lmiechowicz@gmail.com

Early Medieval strongholds on the Chodelka River and their settlement base

In the Valley of the Chodelka River (tributary of the Vistula River) located in the west part of the Lublin region, in close proximity to each other four early medieval strongholds, dated for 8–12th c. are located. The largest of them is located in the village of Chodlik, Karczmiska municipality, founded in 8th c. It is one of the largest and oldest early Slavic defensive fortifications in Poland. In its immediate vicinity smaller strongholds were built in 8–10th c. in Żmijowska and Kłodnica, Wilków municipality. The last one, most likely performing the function of a watchtower castle in Podgórze, Wilków municipality is located on a high

¹⁰⁴ Por. M. Dulinicz, *Problem datowania grodzisk typu Tornow i typu Tornow – Klenica*, *Archeologia Polski* XXXIX (1994), z. 1–2, s. 31–50; F. Biermann, *The small Early Medieval lowland ringforts in Northern Masovia and their counterparts in the northern West-Slavic territory*, [w:] *Archaeologica Hereditas. Grody Średniowiecznego Mazowsza. Księga poświęcona pamięci Marka Dulinicza*, red. M. Żurek, M. Krasna-Korycińska, Warszawa – Zielona Góra 2015, s. 207–214

Vistula escarpment at the mouth of the Chodelka River. The article discusses issues related to the construction and support base of strongholds in Chodelka River basin, their functions and mutual connections. An attempt was made to reconstruct the settlement transformations that took place in the region in the early Middle Ages.

Translated by: Łukasz Miechowicz

Ryc. 1. Dolina rzeki Chodelki wraz z zaznaczeniem najważniejszych stanowisk archeologicznych. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 1. The Chodelka river valley with the most important archaeological sites marked. Developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 2. Grodzisko w Chodliki gm. Karczmiska, Numeryczny Model Terenu obiektu oraz jego przekrój. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 2. The Chodlik hillfort in Karczmiska commune, the site's Digital Elevation Model and its sectional view. Developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 3. Mapa elektrooporowa badanych fragmentów grodziska w Chodliku. Oprac. R. Ryndziejewicz (Figure 3. Electrical resistance map of the examined fragments of the Chodlik hillfort. Developed by R. Ryndziejewicz).

Ryc. 4. Wybrane zabytki odkryte na majdanie grodziska oraz osadzie południowo-wschodniej. 1. Grot strzały; 2. Szklany paciorek segmentowy owinięty złotą folią; 3. Szklany paciorek; 4. Ostroga oczkowa koniec VIII–IX w.; 5. Ostroga z haczykowatymi zaczepami VIII w. Zbiory Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym. Fot. A. Oleksiak, oprac. Ł. Miechowicz (Figure 4. Selected historic monuments discovered in the hillfort's square and the south-eastern colony. 1. An arrow-head; 2. A glass segment bead with gold film; 3. A glass bead; 4. An eye spur from the end of the 8th–9th c.; 5. A spur with hook eyes from the 8th c. Collection of the Vistula River Museum in Kazimierz Dolny. Photo by A. Oleksiak, developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 5. Kompleks osadniczy w Chodliku z oznaczeniem planigrafii fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych odkrytych na obszarze osad w trakcie badań powierzchniowych w 2016 r. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 5. A settlement complex in Chodlik with detailed documentation of fragments of the early-medieval clay vessels discovered in the colonies in the course of surface science studies in 2016. Developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 6. Numeryczny Model Terenu wczesnośredniowiecznego cmentarzyska ciałopalnego w Chodliku. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 6. The Digital Elevation Model of an early-medieval burnt offering grave field in Chodlik. Developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 7. Grodzisko w Żmijowiskach, gm. Wilków. Numeryczny Model Terenu (1) oraz ortofotomapa (2) wykonane za pomocą drona w 2016 roku. Fot. oraz oprac. Ł. Miechowicz (Figure 7. A hillfort in Żmijowiska, Wilków commune. The Digital Elevation Model (1) and an ortophoto (2) taken by means of a drone in 2016. Photographed and developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 8. Wybrane zabytki odkryte na grodzisku oraz osadzie w Żmijowiskach, gm. Wilków. 1. Naczynie gliniane odkryte na osadzie; 2. Okucie końca pasa odkryte na osadzie; 3. Grot broni drzewcowej?; 4. Żelężce czekana typu *Bradatica*; 5. Żelężce topora z wąsami oraz kapturkiem z badań grodziska. Zbiory Muzeum Nadwiślańskiego w Kazimierzu Dolnym. Fot. A. Oleksiak, oprac. Ł. Miechowicz (Figure 8. Selected historical monuments discovered in the hillfort and colony in Żmijowiska, Wilków county. 1. A clay vessel discovered in the colony; 2. A belt end ferrule discovered in the colony; 3. A spear-shaft head?; 4. A *Bradatica* type axe hammer; 5. An axe hammer with whiskers and a hat from the hillfort excavations. Collection of the Vistula River Museum in Kazimierz Dolny. Photo by A. Oleksiak, developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 9. Kompleks osadniczy w Kłodnicy z oznaczeniem planigrafii fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych odkrytych w trakcie badań powierzchniowych w 2016 r. na obszarze otaczających je osad. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 9. A settlement complex in Kłodnica with detailed documentation of the early-medieval fragments of clay vessels discovered in the course of surface science studies in 2016 in the surrounding colonies. Developed by Ł. Miechowicz).

Ryc. 10. Lokalizacja wczesnośredniowiecznego grodziska w Podgórzu oraz osady w Dobrze z oznaczeniem planigrafii fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych odkrytych w trakcie badań powierzchniowych w 2016 r. Oprac. Ł. Miechowicz (Figure 10. Location of the early-medieval hillfort in Podgórze and a colony in Dobrze with detailed documentation of the early-medieval fragments of clay vessels discovered in the course of surface science studies in 2016. Developed by Ł. Miechowicz).